

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ՏԵՂԱԿԱՅՈՒՄԸ ԿԻՊՐՈՍՈՒՄ
Ս.Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

*Խ.Արուխանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարան*

1916 թ. վերջերին Ֆրանսիան հայ կամավորներից կազմավորեց Հայկական լեգեոնը: Այդ զորամասի ստեղծման և Կիպրոսում տեղակայման խնդիրը եղել է բավական երկար քննարկումների առարկա: 1916թ. մայիսի 16-ին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Առաջին աշխարհամարտում Անտանտի հաղթանակից հետո Ֆրանսիային էին անցնելու Սիրիան, Կիլիկիան և Արևմտյան Հայաստանի հարավային ու արևմտյան նահանգները՝ Խարբեթը, Դիարբեքը, Մեֆաստիան [4, էջ 384-385]: Ֆրանսիան, Միջերկրականի արևելքում չունենալով բավարար ռազմական ուժեր, որոշեց ստեղծել հայ կամավորական կորպուս անհրաժեշտության դեպքում այդ տարածքները գրավելու համար: Այդ նախաձեռնությանը նպաստեցին նաև մուսալեոյիները, որոնք ֆրանսիական նավերով 1915 թ. սեպտեմբերին տեղափոխվել էին Եգիպտոսի Պորտ Սայդ նավահանգիստը: Նրանք անընդմեջ դիմում էին ֆրանսիական և բրիտանական իշխանություններին, որպեսզի իրենց զենք տրամադրեն և ուղարկեն հայրենի լեռները՝ թուրքերից վրեժխնդիր լինելու համար: Հայկական զորամաս կազմավորելու քննարկումների ընթացքում կարևորվում էր նաև նրա տեղակայման վայրի ընտրության հարցը:

1916 թ. հուլիսի 4-ին Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Բրիանին ուղարկած հեռագրով տեղեկացրեց, որ հայ կամավորների հարցի շուրջ զրուցել է Կահիրեում Արաբական բյուրոյի և բրիտանական գաղտնի ծառայության ղեկավար գեներալ Գիլբերտ Քլեյթոնի հետ: Նրանք եկել էին այն եզրակացությանը, որ շահավետ կլինի Կիպրոսում հայկական զորամաս կազմել, որի ներկայությունն անգամ անհանգստություն կապտճառի թուրքերին: Դեսպանը նշում էր, որ հրահանգիչները պետք է լինեն ֆրանսիացի սպաները, իսկ ծախսերը հոգալու է Ֆրանսիան, քանի որ

համաձայնագրով Հայաստանի մեծ մասը պատերազմից հետո անցնելու էր իրենց [1, էջ 67]:

Ֆրանսիական փոխգնդապետ Էդմոնդ Բրեմոնը, որը մեկնել էր Կահիրե ու Մեքքա, Մերձավոր Արևելքում իր երկրի քաղաքական շահերը ճշտելու նպատակով սեպտեմբերի 9-ին նույնպես առաջարկեց, որ Ֆրանսիան հայ կամավորների համար Կիպրոսում հիմնադրի ուսումնական կենտրոն, որը բաղկացած կլիներ գումարտակի հրամանատարից, երեք սպաներից (որոնցից մեկը՝ հաշվապահ), հինգ ենթասպաններից (որոնցից մեկը՝ հաշվապահ): Հրահանգիչների թվում պետք է լինեին բազմաթիվ ուսուցիչներ, որպեսզի արդյունավետորեն դասավանդեն ֆրանսերեն, <որն անելը դժվարին չէ այս ժողովրդի շրջանում>: Նա նշում էր, որ աշխատանքները պետք է սկսել 200 հայերի հետ, որոնց թիվը արագորեն կկրկնապատկվեր: Գտնում էր, որ հայերից շատերն արդեն իսկ ունեին ռազմական բավարար կրթություն՝ դասակ դեկավարելու համար [5, էջ 332]:

Խոսքը վերաբերում էր մոտ 200 մուսալեոցի երիտասարդներին, որոնք դեռ նախորդ տարվանից մարզվում էին ֆրանսիացի ծովայինների կողմից: Այդ գործը ստանձնել էր ռազմածովային կապիտան, □ժորեգիբերի□ նավի հրամանատար Բենուա դ'Ազին: Նրա տեղակալ էր նշանակվել ֆրանսիական բանակի հայազգի ծովային սպա Շառլ-Տիրան Թեքեյանը [2, էջ 51]: Նրանց նախապես մարզել էին, որպեսզի դիվերսիոն արշավանքների ուղարկելին թուրքական հաղորդակցության ուղիների դեմ: Սակայն հետագայում հրաժարվել էին այդ մտքից:

1916 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կահիրեում ֆրանսիական դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը Ա. Բրիանին ուղարկած հեռագրում Է. Բրեմոնի նախագծին հավանություն էր տալիս: Է. Բրեմոնի նամակը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ, և մեծ մասամբ դրա շնորհիվ էր, որ ռազմական նախարար Պիեր Ռոքը սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել հայկական զորամաս կազմավորելու հարցին [5, էջ 345]:

Հայկական կորպուսի տեղակայման լավագույն վայրը բրիտանական վերահսկողության տակ գտնվող Կիպրոս կղզին էր, որը մոտ էր Կիլիկիային և այնտեղից հեշտ կլիներ ամիսնում կատարելը:

Բրիտանացի որոշ գործիչներ Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ դը Լա Պանուսին հասկացրին, որ դեմ են Կիպրոսում հայկական զորամասի տեղակայմանը [5, էջ 330]: Չնայած դրան սեպտեմբերի 13-ին դը Լա Պանուսը ռազմական նախարար Պ. Ռոքին հեռագրեց, որ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարությունը համաձայնել է Կիպրոսում հայկական կորպուս կազմավորելու նախագծին և պատրաստ է այդ նպատակով տրամադրել կղզու հյուսիսային կամ արևելյան մասում գտնվող որևէ վայր [5, էջ 337]:

Նույն օրը Պ. Կամբոնին իր հերթին այդ համաձայնության մասին հեռագրեց Ա. Բրիանին: Նաև պարզաբանեց, որ Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջոն Քլոտոնի առաջարկությամբ է որոշվել տրամադրել կրգու հյուսիսային կամ արևելյան մասը: Չնայած այդ մասում ավելի դժվար կլիներ ապահովել զորամասի մատակարարումը, սակայն այնտեղ մահմեդականները քիչ էին, և դա ավելորդ հուզումների առիթ չէր դառնա [5, էջ 337]:

Սեպտեմբերի 15-ին Ա. Բրիանին ուղարկած նամակում Ա. Դեֆրանսը կարծիք էր հայտնում, որ այդ նախագիծն անհնար կլիներ իրականացնել Եգիպտոսում կամ Կիպրոսում: Դեսպանը կարծում էր, որ բրիտանացիների հետ վեճերից ու բարդություններից խուսափելու համար իրենք պարտավոր են հայերին տեղափոխել ֆրանսիական վերահսկողության տակ գտնվող որևէ վայր, չնայած դա կապված էր մեծ բարդությունների հետ: Նա վստահ էր, որ այդ դժվարին խնդիրը կարելի է հանձն առնել միայն այն դեպքում, եթե իրենք կամենում են ձևավորել մի բնակչություն, որը նվիրված կլիներ Ֆրանսիայի կողմից Սիրիայի գրավման ու վարչական կազմակերպման գաղափարին: Նա մատնանշում էր այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին իրենց և բրիտանացիների միջև [5, էջ 339-341]:

Սեպտեմբերի 23-ին Պ. Ռոքը ռազմածովային նախարար դերծովակալ Լուսիեն Լակազին տեղեկացրեց, որ բրիտանական կառավարությունը համաձայնություն է տվել Կիպրոսի հյուսիսում կամ արևելքում կազմավորել հայկական կորպուս: Միաժամանակ հայտնում էր, որ որոշել է Եգիպտոս ու Կիպրոս ուղարկել հետևակային գումարտակի հրամանատար Լուի Ռոմիոյին, որը տեղում պիտի պարզեր հայկական զորամասի ստեղծման նպատակահարմարությունն ու պայմանները, համաձայնության գար բրիտանացիների հետ, ուսումնասիրեր զինվորագրման ենթակա հայերի թիվը, տեղեկանար Սիրիայում գործող ֆրանսիական ռազմածովային դիվիզիայի հրամանատար դը Սպիտզի տեսակետին: Այնուհետև նա Կիպրոսում հարմար վայր պետք է գտներ զորամասի տեղակայման համար, սպա իր վերջնական առաջարկները ներկայացներ նախարարին: Պ. Ռոքը նաև հետաքրքրվում էր, թե արդյոք Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիան ի վիճակի է ռազմական նախարարության միջոցների հաշվին դրամով ու մթերքով ապահովել Կիպրոս մեկնող առաքելությունը և հաջողության դեպքում նաև հայկական կորպուսին [5, էջ 342-343]:

Նույն օրը Պ. Ռոքը գաղտնի հեռագիր ուղարկեց Եգիպտոսի բրիտանական ուժերի հրամանատարությունում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ լեյտենանտ Դոյնել դը Սեն-Քուենտինին: Նա տեղեկացրեց, որ հաշվի առնելով գեներալ Գ. Քլեյթոնի՝ Պ. Կամբոնին

արած առաջարկը և է. Բրենոնի սեպտեմբերի 9-ի հեռագիրը, որոշել է Կիպրոսում կազմավորել ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող հայկական կորպուս, որին արդեն համաձայնություն է տվել նաև բրիտանական կառավարությունը, և ինքը Լ. Ռոմիոյին գործուղել է Եգիպտոս՝ հայերի հավաքագրման և զորամասը Կիպրոսում տեղակայելու նյութական պայմանները ուսումնասիրելու համար [5, էջ 345]:

Այսպիսով՝ 1916 թ. սեպտեմբերին Ֆրանսիան ձեռք բերեց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությունը Կիպրոսում հայ կամավորներին մարզելու համար: Այդ ընթացքում Եգիպտոսում կային մոտ 400 մուսալեռցի կամավորներ, որոնք մարզվել էին ֆրանսիացի ծովայինների կողմից [1, էջ 68-69]: Նրանք դեռևս 1916 թ. ամռանից պարեկային ծառայություն էին կատարում Կիլիկիայի սիսամերձ շրջանում գտնվող Միջերկրականի կղզիներում [2, էջ 43-48]: Փաստորեն, մուսալեռցիներն արդեն պատրաստ էին լուրջ մարտական գործողությունների: Առաջին գումարտակը պետք է կազմվեր մուսալեռցիներից ու եգիպտահայերից:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին ֆրանսիացի և բրիտանացի դիվանագետներ Ժորժ Պիկոն և Մարկ Սայքսը Լոնդոնում համաձայնություն կայացրին Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի հետ՝ Կիպրոսում հայկական կորպուս ստեղծելու վերաբերյալ [6, էջ 393-397]: Պ. Նուբարի հետ քաղաքական համաձայնության գալուց անմիջապես հետո Ֆրանսիան ակտիվորեն ձեռնամուխ եղավ լեզեոնի կազմավորման աշխատանքներին:

Լուի Ռոմիոն բավական կշռադատված ու ակտիվ գործունեություն ծավալեց և կարողացավ ոչ միայն հայերին համախմբել իր շուրջ, այլ նաև բրիտանացիների հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերեց համագործակցելու, ինչպես նաև համաձայնության եկավ Կիպրոսում հայկական զորամասի տեղակայման վայրի ու պայմանների վերաբերյալ:

Նոյեմբերի 7-ին Կիպրոսի բրիտանական գերագույն կոմիսար Ջ. Քլոտոնը տեղեկացրեց Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիոնի հրամանատար, դերծովակալ դը Սպիտզին, որ Լ. Ռոմիոյի հետ Ֆամագուստայի ծոցից հյուսիս՝ Մոնարկա նավահանգստի մոտ, ընտրել են հայկական կորպուսի տեղակայման վայրը [5, էջ 369]: Այսպիսով՝ հայկական լեզեոնը տեղակայվելու էր Կիպրոսի արևելյան հատվածում՝ Ֆամագուստայից 24 կմ հյուսիս:

1916 թ. նոյեմբերի 15-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի հրամանագրով Կիպրոսում կազմավորվելու էր Արևելյան լեզեոնը: Սիրիայի ռազմածովային դիվիզիայի միջոցով ռազմական նախարարության բյուջեից 10.000 ֆրանկի սահմաններում վարկը պետք է տրամադրվեր Արևելյան լեզեոնի հրամանատարին՝ Ճամբարի

հիմնադրման համար: Որոշվեց սեղմ ժամկետներում սպայական կազմ և անհրաժեշտ սպառազինությունները ուղարկել Պորտ Սայիդ, որտեղից ֆրանսիական ու բրիտանական նավերով այդ ամենը տեղափոխվելու էր Կիպրոս [1, էջ 42]:

Լեգեոնը անվանակոչվեց <Արևելյան> և ոչ թե <Հայկական>, քանի որ հայ գործիչները փորձում էին թուրքերին առիթ չտալ կոտորելու Թուրքիայում ցեղասպանությունից փրկված մի քանի հայրուր հազար հայերին: Միաժամանակ, ֆրանսիացիները հույս ունեին, որ այդ զորամասին կկամավորագրվեն նաև սիրիացիներ ու լիբանանցիներ:

Նոյեմբերի 29-ին Մաքսելից Պորտ Սայիդ ուղարկվեց երկու վաշտ կազմավորելու համար անհրաժեշտ հրամանատարական կազմ, զինամթերք, հանդերձանք և այլ անհրաժեշտ պարագաներ [5, էջ 378-379]:

Նոյեմբերի 30-ին “Մարոկկո” նավով Ժերպիանիոնի գլխավորությամբ լեգեոնի առաջին ստորաբաժանումը՝ 54 մուսալեացիներ մեկնեցին Կիպրոս: Նրանք բժշկական քննություն էին անցել բժիշկ Արշարունու մոտ: Այս խմբում ընդգրկված էին որմնադիրներ, աստղձագործներ, հյուսներ, քանի որ նման արհեստավորներ էին անհրաժեշտ ճամբարի հիմնադրման համար: Նրանց անհրաժեշտ համազգեստների մի մասը՝ կարճ տաբատներ, պաճիճներ, կոշիկներ հատկացվեցին բրիտանական պահեստներից, իսկ կանաչ-շագանակագույն կտորից պատմուճաններ և ամառային գլխարկներ ստացան ֆրանսիական հյուպատոսի նախաձեռնությամբ գործող □Զինվորի կտորեղեն□ ֆրանսիական բարեգործական ընկերության կողմից: Մեկ ամսվա համար անհրաժեշտ սնունդ, գույք և գործիքներ տրամադրեցին Պորտ Սայիդի և Իսմայիլիայի բրիտանական ապրանքային պահեստները [5, էջ 408]:

Դեկտեմբերի 2-ին “Մարոկկո” նավը փոթորկի պատճառով դժվարությամբ մոտեցավ Մոնարկայի կառամատույցին: Կարողացան ստի դուրս բերել միայն անձնակազմին և գույքի մեծ մասը, իսկ միջերային ապրանքները որոշվեց բեռնաթափել Ֆամագուստայի նավահանգստում, որին նավերը կարող էին մոտենալ ցանկացած եղանակի: Հաշվի առնելով նման հանգամանքները Լ. Ռոմիոն որոշեց ապահով ցամաքային կապ հաստատել Ֆամագուստայի և Մոնարկայի միջև: Դեկտեմբերի 5-ին նա Պորտ Սայիդից Կիպրոս ուղարկեց Իսմայելիայի բրիտանական Գլխավոր շտաբից ստացած մոտոցիկլետն ու հեծանիվը [5, էջ 408]:

Յուրաքանչյուր շաբաթ Պորտ Սայիդից մեկ նավ էր մեկնում Մոնարկա: Նավարկությունը տևում էր 30-40 ժամ: Կատելլորիզոյից Պորտ Սայիդ մեկնող նավը ամիսը 2 անգամ կանգ էր առնում Մոնարկայում: Այդպիսով, լեգեոնականների ճամբարը ամսական 6 անգամ հաղորդակցվում էր Պորտ Սայիդի հետ: Հեռագրական կապը

պահպանվում էր 2 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Տրիկիումոյի գրասենյակից, որը միացած էր Ֆամագուստայի հեռագրագծին, իսկ նրա միջոցով՝ Պորտ Սայիդին [5, էջ 408-409]:

Մինչև գորանոցների կառուցումը կամավորների առաջին խումբը տեղավորվեց բրիտանացիների տրամադրած 6 կոնաձև վրաններում: Մոնարկայում գտնվող միակ կացարանը այգեպանի տնակն էր, որը Կիպրոսի անտառների վարչությունը տրամադրեց լեզեոնի հրամանատարական կազմին: Առաջին խմբի ղեկավարությունն իրականացնում էր երրորդ կարգի թարգմանիչ սպա Ժերպիանիոնը: Նրա քարտուղարն էր թարգմանիչ զինվոր Վատինին, որը նաև մոտոցիկլավարն էր: Ծովակալ Սպիտզը Մոնարկայի նավահանգստի համար տրամադրեց մեկ ավագ նավաստի և երկու ղեկակալ: Առաջին խումբը Կիպրոս ժամանելու պահին իր տրամադրության տակ ուներ միայն 3 հրացան, որը նրանց էր հատկացրել ռազմական նավը: Դեկտեմբերի 3-ին Լ. Ռոմիոն Պորտ Սայիդից ուղարկեց 600 հրացան, որը ստացել էր Ռազմական նավ ժամանումից հետո [5, էջ 409]:

Շ. Թեքեյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում Լ. Ռոմիոյին. Ռազմական զորն, խիստ պերճախոս, իր նվիրական առաքելությամբ խանդավառ, նա, չնայած սկզբնական շրջանի դժվարություններին, կարողացավ Լեզեոնը արհեստավարժ դարձնել [2, էջ 59]:

Լ. Ռոմիոն հիացած էր հայերի կարգապահությունից ու վստահելիությունից: Չնայած միայն Ժերպիանիոնն էր գտնվում մուսալեոցիների առաջին խմբի մոտ, սակայն նա մեծ հեղինակություն էր վայելում և տիրում էր կատարյալ կարգապահություն: Լ. Ռոմիոն համոզված էր, որ իրեն անհրաժեշտ են Ժերպիանիոնի նման ջանասեր ու հաստատակամ սպաներ, իսկ կոպիտ և զրգոված պահվածքով սպաները չէին կարող հաջողության հասնել հայերի մոտ: Հայ զինվորներին ֆրանսերեն սովորեցնելու գործը հանձնարարվեց Վանի նախկին միսիոներ, զինվոր Նասսին, որը Ռազմական նավով դեկտեմբերի 3-ին ժամանեց Պորտ Սայիդ [5, էջ 409]:

Լ. Ռոմիոն, տեսնելով, որ մուսալեոցիները փայլուն հրաձիգներ են, որոշեց նրանցից կազմել գնդացրորդների ջոկատներ: Գնդապետ Է. Բրենոնը խոստացավ Սուեզից մեկ գնդացիր և ուսուցանող անձնակազմ ուղարկել: Լ. Ռոմիոն դիմեց գեներալ Պ. Ռոքին, որպեսզի Սուեզի գնդացիրների մի մասը տրամադրեն լեզեոնին [5, էջ 412]:

Այսպիսով՝ բրիտանական կողմի հետ համաձայնության արդյունքում Արևելյան լեզեոնը տեղակայվեց Կիպրոսում: Լեզեոնի հրամանատար Լուի Ռոմիոն կարողացավ սերտ համագործակցություն հաստատել բրիտանացիների հետ, որի արդյունքում ստացավ անհրաժեշտ աջակցություն: Նրա ճիշտ գործելաճի արդյունքում հայ

կամավորները ձեռք բերեցին ռազմական անհրաժեշտ հմտություններ և զինվորական կարգապահություն: Այդ ամենի արդյունքում, 1916 թ. դեկտեմբերին Կիպրոսում կազմավորվեց լեգեոնի առաջին գումարտակը՝ կազմված 600 մուսավեղներից, 300 եգիպտահայերից, 1917 թ. մարտին միացած 236 հայ ռազմագերիներից, ովքեր Միջագետքից Հնդկաստան էին տարվել, ինչպես նաև՝ Սինայում գերված մի քանի տասնյակ հայեր ռազմագերիներից [3, էջ 191]: Լեգեոնի մարտիկների թիվը հետագայում հասավ 5.000-ի: Այն կարևոր ներդրում ունեցավ Կիլիկիան ազատագրելու, տեղի հայերի վերադարձն ու անվտանգությունը ապահովելու գործում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գարամանուկեան Ա., Հայկական Լեգեոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, Պէյրուք, 1974:
- 2.Թեքէյան Շ.-Տ., Մուսա լեռան հայերի փրկությունը (Հիշողության էջեր), Երևան, 2002:
3. Լազեան Գ.,Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946:
- 4.Հայաստանը միջագային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:
- 5.Պէլլերյան Ա., Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. Ա, Երևան, 2005:
- 6.Boghoss Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996.

РЕЗЮМЕ

РАЗВЕРТЫВАНИЕ АРМЯНСКОГО ЛЕГИОНА НА КИПРЕ

С.А. ПОГОСЯН

Во время Первой мировой войны, французские власти обсуждали вопрос о формировании Армянской добровольческой армии. По соглашению Сайкса-Пико (1916 г.) Киликия и часть Армении должны были перейти к Франции. Франция имела ограниченные войска в Востоке и хотела увеличить свое военное присутствие в счет армян. В конце концов, французы и британцы согласились на формирование Армянского легиона на Кипре. Первый батальон армянского легиона был сформирован в конце 1916 года. Первый командир легиона Луи Ромио сыграл важную роль в установлении тесных отношений с британцами и развертывания легиона в Кипре.

SUMMARY
THE DEPLOYMENT OF THE ARMENIAN LEGION IN CYPRUS
S. A. POGHOSYAN

During World War I, the French authorities were discussing the question of formation Armenian voluntary army. By Sykes-Picot agreement (1916) France had to get Cilicia and part of Armenia. France had limited troops in the East and would like to increase its military presence at the expense of the Armenians. Eventually, the French and the British agreed on the formation of the Armenian Legion in Cyprus. The first battalion of the Armenian Legion was formed in late 1916. The first commander of the Legion Louis Romio had an important role in establishing close relations with British and deployment of legion in Cyprus.